



УДК 94(477.41-21)«1943»:811.161.2'373.21

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.10>

ВИКОРИСТАННЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЗАМУЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ М. ПЕРЕЯСЛАВА

Коцур Леся,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0001-8996-1606

Повномасштабне військове вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року та агресивна експлуатація нею історичних подій Другої світової війни в черговий раз привернули увагу українських дослідників до цієї проблематики. Спираючись на теоретичні напрацювання Моріса Хальбвакса, П'єра Нора, Маоза Азар'ягу, Яні Вуолтінахо, Лоуренса Д. Берга, Тараса Кузьо та інших науковців, які ґрунтовно які розкривають основи сучасних студій пам'яті й пояснюють яким чином топонімічна політика впливає на процес становлення історичної пам'яті, мені вдалося підібрати належний методологічний інструментарій для дослідження. Окрім того, метою цієї статті є подальше розвінчування російських міфів про цей історичний період. У запропонованій статті на прикладі м. Переяслава продемонстровано те, як переломні й криваві події часів Другої світової війни були використані радянським тоталітарним режимом у власних ідеологічних цілях та до яких наслідків ці рішення привели у ХХІ столітті. Зокрема, розкрито причини, передумови та ідеологічні особливості перейменування 12 жовтня 1943 року давньоруського міста Переяслава у м. Переяслав-Хмельницький. Обґрунтовано, чому саме постать Б. Хмельницького була обрана для цієї зміни і які ідеологічні міти вона мала інкорпорувати в український соціум, пов'язані з Переяславською радою 1654 року та великоросійською шовіністичною ідеєю про так звані «братні народи». Окрему увагу приділено ролі переяславців у процесі перейменування міста Переяслава на Переяслав-Хмельницький. Висвітлено тогочасну реакцію німецької сторони на цей акт топонімічної політики. Показано, який відбиток наклав цей крок радянської влади на історичну пам'ять сучасного покоління переяславців і його реакцію на повернення історичної назви місту, яка тривала понад двадцять років після відновлення незалежності України. Крізь призму Переяслава продемонстровано роль російського впливу на процес збереження радянської історичної пам'яті в незалежній Україні.

Ключові слова: історична пам'ять, Переяслав, ідеологія, Друга світова війна, Богдан Хмельницький.

Kotsur Lesia. Using the key events of the Second World War to smear the historical memory of Pereiaslav

Russia's full-scale military invasion of Ukraine on February 24, 2022 and its aggressive exploitation of the historical events of the Second World War once again drew the attention of Ukrainian researchers to this issue. Relying on the theoretical works of Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Maoz Azaryahu, Yani Vuoltinaho, Lawrence D. Berg, Taras Kuzio and other scientists, who thoroughly reveal the foundations of modern memory studies and explain how toponymic politics affects the process of the formation of historical memory, I managed to choose the appropriate methodological tools for research. In addition, the purpose of this article is to further debunk Russian myths about this historical period. In the proposed article, using the example of the city of Pereiaslav, it is demonstrated how the decisive and bloody events of the Second World War were used by the Soviet totalitarian regime for its own ideological purposes and to what consequences these decisions led in the 21st century. In particular, the reasons, prerequisites and ideological features of the renaming of the ancient Russian city of Pereiaslav to Pereiaslav-Khmelnytskyi on October 12, 1943 are revealed. It is substantiated why exactly the figure of B. Khmelnytsky was chosen for this change, and what ideological myths she had to incorporate into Ukrainian society, related to the Pereiaslav Council of 1654 and the Great Russian chauvinistic idea of the so-called "brotherly nations". Particular attention was paid to the role of Pereiaslav residents in the process of renaming the city of Pereiaslav to Pereiaslav-Khmelnytskyi. The contemporary reaction of the German side to this act of toponymic policy is highlighted. It is shown what impression this step of the Soviet authorities left on the historical memory of the modern generation of Pereiaslav residents and its reaction to the return of the historical name of the city, which lasted more than twenty years after the restoration of Ukraine's independence. Through the prism of Pereiaslav, the role of Russian influence on the process of preserving Soviet historical memory in independent Ukraine is demonstrated.

Key words: historical memory, Pereiaslav, ideology, World War II, Bohdan Khmelnytskyi.

Розв'язана Російською Федерацією 24 лютого 2022 р. повномасштабна війна проти України в черговий раз загострила проблему політики пам'яті та історичного минулого. Зокрема, не оминула вона увагою й події Другої світової війни, які до цього часу агресивно експлуатуються російським політичним режимом. Окрім того, що так звана міфологема часів Другої світової «деди воевали» повинна була стати для російських окупантів потужним мотиваційним чинником, вона мала надати й нового сенсу



ідеологемі про так звані «братні народи», котрі й надалі мали б залишатись в єдиній «колисці історії». У цьому контексті варто зауважити, що у війні, яку розв'язав Путін проти України, справді роль Другої світової війни має неабияке значення. І сучасне та майбутнє покоління українців не повинно ігнорувати цей факт. Попри те, що у цій війні ідея «победобесія» зазнала краху, не варто думати, що вона не відіграла своєї ролі у цьому процесі. Навпаки, спекуляції на історичних подіях та постатях в Україні, пов'язані з військовою тематикою часів Другої світової війни, були серйозним компонентом російської пропаганди, яка упродовж останніх тридцяти років активно допомагала формувати образ ворога з українців. А політика пам'яті, яка проводилася в Україні упродовж останніх восьми років, взагалі розглядалася як агресія з боку України щодо РФ в ідеологічних питаннях. І чим більше Україна віддалялася від РФ, тим агресивнішою ставала російська пропаганда у підходах до трактування комеморативних практик.

Результатом цих маніпуляцій з боку Росії є те, що науковці вкотре вимушені звертатися до традиційної методології та соціологічних концепцій, які розкривають основи сучасних студій пам'яті (англ. *memory studies*); особливості творення історичної пам'яті через топоніми; їх вплив на свідомість й ідентичність суспільства, а також необхідність критичного аналізу й інтерпретації усталеної історичної «правди», яка утверджується, зокрема, й через перейменування ключових топонімів. У першу чергу йдеться про закордонних авторів цих концепцій, а саме Моріса Хальбвакса [37], П'єра Нора [18], Маоза Азар'яху [33], Яні Вуолтінахо, Лоуренса Д. Берга [34], Тараса Кузьо [36] та ін., які ґрунтовно вивчають вищеописані аспекти та пояснюють, яким чином топонімічна політика впливає на процес становлення історичної пам'яті. Водночас не слід залишати поза увагою українських фахівців, які займаються вивченням політико-ідеологічних аспектів зміни історичної пам'яті та топонімів на території України в радянський період, адже часто поряд із теорією вони виступають у ролі функціонерів із повернення історичних назв топонімам. Зокрема, заслуговують на увагу такі дослідники, як В. В'ятрович [6], В. Яблонський, В. Лозовий, О. Валецький, С. Здіорук, С. Зубченко [19], А. Михненко, М. Месюк [15], Р. Зимовець [11], О. Андрощук [2; 3] та інші. Однак їхні наукові доробки стосуються переважно загальнонаціональної проблематики. На локальному ж рівні варто виокремити дослідницький і практичний досвід реалізації топонімічної політики Т. Нагайка та В. Коцура [9; 17; 32]. Названі автори тільки побіжно обґрунтували політико-ідеологічні причини повернення історичної назви місту м. Переяславу, не розкривши усієї палітри цього процесу. І попри те, що місту у 2019 р. повернули історичну назву, частина населення й досі не розуміє ідеологічних причин цього питання. Тому в запропонованій публікації буде зроблена спроба розкрити саме ідеологічні аспекти предмета дослідження та показати, як рішення, котрі приймалися у далеких 1940-х роках, впливають на історичну пам'ять сучасного покоління переяславців.

Повертаючись до питання «Чому ж спекуляції на тему Другої світової війни є такими важливими з погляду сьогодення?» варто розуміти, що Друга світова війна – це не тільки війна сили, а й потужна інформаційна війна, яка тривала між противниками. Однак Радянському союзу ця війна дозволяла вирішити ще й низку внутрішньодержавних ідеологічних питань, у тому числі пов'язаних зі зміною або ж стиранням історичної пам'яті народів. Не варто забувати, що Йоська Сталін (так називали Сталіна колективізовані селяни, які підтримували українських націоналістів) [23] ставив за мету звеличити російську народність та зробити її панівною в радянській державі, і навколо неї сформувати єдиний радянський народ. Проте для досягнення цієї мети слід було стерти історичну пам'ять у народів, особливо українців, які були давнішими за росіян. А Друга світова війна виявилася якраз тим інструментом, за допомогою якого можна було безболісно розв'язати цю проблему. У партійних архівах ЦК КПБУ й донині зберігаються справи, які свідчать, що саме війна стала тим підґрунтям, яке дозволило Сталіну швидко й докорінно переписати історію України на російський манер, не відчуваючи при цьому потужного опору. Станом на 1942 р. нові книги з історії були вже написані, проте не всі видрукувані, оскільки були недостатньо процензуровані [24; 26; 28].

Закріпити результати переписаної історії мала не тільки література, а й публічний простір, який був наповнений новими символами, та відповідна топонімічна політика. Покажемо у цьому аспекті є приклад м. Переяслава. Як відомо, Переяслав є давньоруським містом, яке постало на історичній мапі ще у 907 р. і мало важливе культурне та політичне значення у трикутнику Київ-Чернігів-Переяслав. Однак саме під час Другої світової війни Сталін вирішив змінити ідеологічний статус міста. Так, у розпал боїв за Київ 12 жовтня 1943 р. місту, якому на той час уже виповнилося 1036 років, було присвоєно нову назву – Переяслав-Хмельницький. Унаслідок чого давньоруське місто автоматично втрачало свій історичний статус і стало містом виключно козацької доби, а точніше періоду так званого «возз'єднання українського з великим російським народом» [35; 9; 30]. Серед підстав, які дозволяли здійснити таку маніпуляцію, варто виокремити: звільнення м. Переяслава від німецьких військ 21 вересня 1943 р. [8]; відзначення 290-річчя Переяславської ради, яке припадало на січень 1944 р., та заснування ордену



Б. Хмельницького 10 жовтня 1943 р. [7; 22] (до речі, через це німці називали керівників українського радянського уряду Л. Корнійця та М. Гречуху московськими запродавцями) [29].

На перший погляд, нічого поганого в такому перейменуванні не було, адже Б. Хмельницький – дійсно великий державний діяч в історії України. І це є беззаперечною правдою. Проте в контексті Переяслава постать Б. Хмельницького покликана була вирішувати абсолютно інші завдання – просувати радянські, а нині російські ідеологічні наративи. З-поміж них варто виокремити:

1) підвищення патріотичних настроїв серед радянських військових українського походження в роки Другої світової війни. Із цією метою писалися відповідні публікації, листівки, агітки, передачі на радіо тощо [25];

2) постать Б. Хмельницького і після розпаду СРСР на Росії використовували з метою пропаганди й закріплення у свідомості українців кремлівського трактування подій Переяславської ради 1654 р., під час якої буцімто *«Хмельницький здійснив волю і бажання українського народу добитися того, що в 1654 році Україна була приєднана до Росії. Об'єдналися два братні, єдинокровні народи»* [13];

3) стирання історичної пам'яті про період Київської Русі не тільки у переяславців, а й більшості українців, адже часто, коли людина їхала у Переяслав, то на вказівниках було написано «Пер.-Хм.», «П.-Хмельницький» тощо.

Треба сказати, що під час запеклих бойових дій восени 1943 р. перейменування міста з ідеологічної точки зору мало ким розглядалося, саме тому образ Б. Хмельницького як борця за «возз'єднання» українців з росіянами був вдало інкорпорований у масову свідомість українців, у тому числі й представників Інституту історії УРСР [26; 28]. Єдині, у кого ця подія викликала обурення, були німці. Так, у жовтні 1943 р. одна з радіостанцій Берліну підготувала статтю про Б. Хмельницького, яка починалася такими словами *«Після своєї фальшивки з встановленням ордена «Богдан Хмельницький», більшовики вигадали перейменувати маленьке місто Переяслав на Переяслав-Хмельницький»*. І вже тоді німецька пропаганда натякала, що постать Б. Хмельницького у цих перейменуваннях виконує виключно ідеологічну роль, адже німці писали, що *«...< він прилучив Україну до Росії, віддав український народ на 300 років під гніт самодержавства, а потім більшовиків>»* [29]. Звичайно, що німецьке радіо намагалося дискредитувати гетьмана задля власних пропагандистських міркувань, оскільки факт військового союзу Б. Хмельницького з Московським царем був беззаперечним. Проте у цих словах була й значна частина правди, адже наслідки укладеного Б. Хмельницьким військового союзу з Москвою українці відчують і в XXI столітті. Завчасна смерть гетьмана та нерозірваний остаточно договір дозволив пізніше росіянам поставити Б. Хмельницького на службу імперській та советській ідеології, особливо в роки Другої світової війни й зробити з нього героя, який боровся не за вільну Українську державу, а за «возз'єднання українського й російського народів». Попри те, що сучасні українські історики намагаються розвіяти радянські та російські міфи довкола постаті Б. Хмельницького і Переяславської ради 1654 р., інформаційний простір продовжує рясніти вищевказаними російськими наративами «воссоединения Украины с Россией» [1; 4; 5; 16; 21; 12], які й надалі засмічують та дезорієнтують історичну пам'ять українців.

Те, яку силу мають вищевказані ідеологічні наративи, нав'язані Переяславу в роки Другої світової війни, ми можемо побачити на прикладі місцевого населення, яке навіть після тридцяти років існування незалежної України чинило шалений опір, коли йшлося про відновлення історичної назви міста і яке вдалося повернути тільки 30 жовтня 2019 р. Хоча й тоді багато коментаторів не зрозуміли, навіщо прибирати з назви міста його ім'я. Громадяни вперто не бажали приймати ту думку, що повернення історичної назви місту «дозволить не дивитись на нього лише через призму Переяславської ради та «возз'єднання» з Росією», а окреслить нові контури розвитку [31]. Найчастіше від противників повернення історичної назви місту лунали такі аргументи, як: «Чим вас не влаштовують старі назви!», «Міняти назви не обов'язково!» «Це не на часі!», «Людам від цього жити краще не стане!», «Людам клопоти створюєте!», «У нас що, інших проблем нема!» тощо [14]. На жаль, така риторика частини громадян була співзвучна з позицією проросійських сил. Проти перейменування виступила фракція «Опозиційної платформи – За життя» у Верховній Раді, зокрема під час голосування за проєкт Постанови про перейменування міста Переяслав-Хмельницький Київської області 30 жовтня 2019 р. представник від цієї політичної сили Нестор Шуфрич закликав депутатів не голосувати за це рішення [20]. Зокрема, його позиція була висловлена так:

«Шановні колеги, я і представники нашої фракції завжди виходили із принципу того, що саме місцева громада і її представники – місцеві органи влади – мають визначати, як має називатись місто, в якому вони проживають. Але, мабуть, не в цьому випадку. Ми поцікавились, хто зараз складає більшість у відповідній раді. Це «Народний фронт» і «Блок Петра Порошенка».



Я вважаю, що питання ініціювання перейменування має вже визначити наступна місцева рада, а не збанкрутіла і представники збанкрутілих партій. І якщо сьогодні в попередників є бажання зрестися Хмельницького, то завтра Грушевський, потім Кравчук і так далі.

Я вважаю, що ми зараз маємо утриматись від цього голосування, а після проведення місцевих виборів дати можливість вже новообраній місцевій раді визначитись, як їм називатись, і, безумовно, підтримати. А сьогодні це більше виглядає як спекуляція. І, знаєте, «догнать на посошок».

Тому я звертаюсь до вас зараз утриматись від голосування. Формально я розумію, що комітет прийняв рішення, яке не міг не прийняти, але все-таки відповідальність буде на нас» [10].

Отже, запропоноване дослідження дозволяє нам зробити висновок, що під час Другої світової війни історія України зазнала кардинальних змін, пов'язаних із замулюванням історичної пам'яті українського народу через зміну топонімів, що в майбутньому негативно вплинуло на процес державо- і націєтворення в незалежній Україні. Приклад міста Переяслава свідчить лише про те, що Друга світова війна виявилася зручним моментом для реалізації масштабної топонімічної політики, яка мала формувати нову історичну пам'ять, нові спогади й нові емоції вигідні для режиму. На додаток зауважимо, що в інших місцях приводом для реалізації топонімічної політики в роки Другої світової війни був процес повернення радянської влади в місця, раніше окуповані німцями (наприклад, як у м. Володимирі), та інші чинники. Проте це вже тема для окремого дослідження.

Література:

1. «Навеки вместе Киев с Москвою...» Памятники празднования 300-летия воссоединения Украины с Россией в собрании Исторического музея Часть II. *Mediashm.ru*. URL: <https://blog.mediashm.ru/?p=6411> (дата звернення: 2021 р.).
2. Андрощук О. Перейменування об'єктів адміністративно-територіального поділу Криму як репресивний та пропагандистський засіб державної політики (II половина XX століття). *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР»* (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп. ред.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 317–334.
3. Андрощук О. Політика перейменувань об'єктів адміністративно-територіального поділу в УРСР в 40-60-ті рр. XX ст.: мета, механізм реалізації, наслідки. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ: Інститут історії НАН України, 2003. С. 22–23.
4. Бердник Мирослава. Переяславская Рада: 360 лет спустя. *Православный портал «Москва – Третий Рим»*, 20 января 2014. URL: <https://3rm.info/publications/42912-perelyaslavskaya-rada-360-let-spustya.html>.
5. В Києве провели митинг за воссоединение Украины с Россией. *Сайт Политикус*. 22.01.2016. URL: <https://politikus.ru/events/68160-v-kieve-proveli-miting-za-voosiedinenie-ukrainy-s-rossiey.html>.
6. В'ятрович В. Друга Світова. Війна пам'ятей. *Zbruc*, 9 травня 2016. URL: <https://zbruc.eu/node/51248>.
7. Воронін В. Орден Богдана Хмельницького 1943 року. Українське наповнення останнього полководницького ордена СРСР. *Статті та повідомлення*. 2013. С. 18–24. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/02-17.pdf>.
8. Дати і події з життя міста. *Переяславська міська рада*. 2022. URL: https://phm.gov.ua/?page_id=2279.
9. До повернення місту історичної назви «Переяслав». Інформаційна довідка громадської ради при виконавчому комітеті Переяслав-Хмельницької міської ради / упоряд.: Коцур В.В., Нагайко Т.Ю. Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2018. 16 с.
10. Засідання двадцять дев'яте. Зал засідань Верховної Ради України, 30 жовтня 2019 року, 10 година. Веде засідання Голова Верховної Ради України Разумков Д.О. [Стенограма пленарного засідання, час виступу – 13:28:03]. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/7260.html>.
11. Зимовець Р. Про користь та шкоду переписування історії. Філософський аналіз однієї з тем сучасних історичних дискурсів. *Філософська думка*. № 2. 2021. С. 142–164. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2021.02.142>.
12. Князев С. «Силы войска были на исходе»: как запорожские казаки стали подданными русского царя. *Сайт RT*, 8 июня 2018. URL: <https://russian.rt.com/science/article/521139-istoriya-getmanschina-rossiya-pismo>.
13. Коцур Л. Історичні постаті доби козаччини в працях Миколи Неоновича Петровського (1894–1951): ідеологічні міфи і реальність. *«Гілея: науковий вісник»*: збірник наукових праць. Київ, 2020. Випуск 154 (№ 3). С. 75–81.
14. Коцур Л., Коцур В. Перейменування – це історична пам'ять для майбутніх поколінь! *Політичні студії*. 4 квітня 2018. URL: <https://www.facebook.com/Ua.Politicus/>.
15. Михненко А., Месюк М. Інтерпретація історії як інструмент маніпулятивного впливу на суспільну свідомість. 2009. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03\(3\)/09mamvss.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09mamvss.pdf).
16. Навеки с русским народом. Фильм к 300-летию воссоединения Украины с Россией (1954). *History Lab*. 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=FtnIQXkoUuw>.
17. Нагайко Т. Переяславу – бути? *Переяславська рада*. 25 березня. 2016. № 9.
18. Нора П. Історія як захист від політики. *Historians*, 02 February 2012 / переклала з французької Юлія Кузьменко. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyst-vid-polityky>.
19. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валецький О.Л. та ін.; за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 144 с.



20. Рада перейменувала місто Переяслав-Хмельницький. *Новинарня*, 30.10.2019. URL: <https://novynarnia.com/2019/10/30/gada-pereymenuvala-misto-pereyaslav-hmelnitskiy/>.
21. Стаття Президента Росії В. Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев» стала обязательной для изучения в российской армии. *Настоящее время*, 16 июля 2021. URL: <https://www.currenttime.tv/a/statya-putina-stala-obyazatelnoy-dlya-izucheniya-v-armii/31361220.html>.
22. Ткачук Наталія. 10 жовтня 1943-го засновано орден Богдана Хмельницького. *Інформаційне агентство АрміяInform*, 10 жовтня 2019. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/10/10/10-zhovtnya-1943-go-zasnovano-orden-bogdana-hmelnyczkogo/>.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО). Ф.1. Оп. 70. Спр. 238. Арк. 7–8.
24. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 70., Спр. 48. 88 арк.
25. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 145. Арк. 92–94.
26. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 384. 139 арк.
27. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 385. 258 арк.
28. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 385. 258 арк.
29. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 55. Арк. 120.
30. ЦДАГО, Ф.1. Оп. 70. Спр. 71. Арк. 1–3.
31. Червоненко Віталій. Геть від Москви! Чому Рада прибрала ім'я гетьмана з назви Переяслава. *BBC News Україна*, 30 жовтня 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45719650>.
32. Як перейменовували Переяслав та чому Володимиру варто зробити те ж саме. *Буз*, 16.06.2021. URL: <http://bug.org.ua/interview/yak-perejmenovuvaly-pereyaslav-ta-chomu-volodymyru-varto-zrobyty-te-zh-same-553465/>.
33. Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and Planning. Society and Space* 1996, volume 14, pages 311–330. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1068/d140311>.
34. Berg L-D., Vuolteenaho J. Critical toponymies: the contested politics of place naming. *Burlington*, 2009. VT: Ashgate Publishing Company.
35. Kotsur V., Kovtun, O. Ideology and controversy of the return of Pereiaslav-Khmelnyskyi historical name Pereiaslav: management aspect. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 21. 2021. 230–243. doi: 10.24919/2519-058X.21.246901.
36. Kuzio T. *Ukraine. State and Nation Building*. London : *Routledge*, 1998. P. 134.
37. *Space and the Collective Memory*. From *The Collective Memory* by *Maurice Halbwachs*. Chapter 4. 1950. URL: <http://web.mit.edu/allanmc/www/hawlbachspace.pdf>.